

РОЗВІДКИ

Тетяна Дзюба

•

«...ХУДОЖНИЦЬКОЇ СЛАВИ ГОГОЛЕВОЇ Я НЕ ЗНИЩИВ»

П. Куліш — біограф, видавець і критик М. Гоголя

Жаль, что мы не вошли еще, так сказать, во вкус биографий и как-то холодно собираем материалы для этого рода сочинений, а между тем едва ли в каком-нибудь другом роде могут быть помещены серьезный интерес истории, глубокие психологические исследования и самый роскошный романтизм. Поэтому-то, может быть, хорошая биография появляется только в литературах народов, стоящих уже на высокой степени общественного развития. Там она находит много ценителей, следовательно много и деятелей для скопления материалов, из которых уж потом такой человек, как Вальтер-Скотт, как Вашингтон-Ирвинг, как Томас Мур, строит целое и вечное создание.¹

П. КУЛІШ

Широкому загалу своїх російських сучасників П. Куліш був відомий переважно як перший біограф, текстолог, видавець, дослідник і критик М. Гоголя.

«У нас і досі, — як справедливо зауважив літературознавець Є. Кирилюк, — недооцінюється ця сторона наукової діяльності Куліша, надто перебільшується його критичне ставлення до окремих творів великого російського письменника».²

Гоголезнавчі студії Куліша знаходяться на периферії дослідницьких зацікавлень. Попри те, що саме він відразу по смерті Гоголя розпочинає роботу над створенням ґрунтовної біографії митця. Особисте знайомство з матір'ю літератора — Марією Іванівною (котрій науковець присвятив поему «Великі проводи», 1862), відвідини садиби Гоголів-Яновських, спілкування із П. Плетньовим, родиною Аксакових, М. Максимовичем, О. Бодянським, іншими спільними приятелями М. Гоголя і П. Куліша, дає можливість останньому зібрати багатий матеріал, який згодом сублімується у його основні біографічні праці про М. Гоголя, такі як: «Несколько черт для биографии Гоголя» (1852), «Выправка некоторых биографических известий о Гоголе» (1853), «Опыт биографии Н. В. Гоголя» (1854), «Записки о жизни Н. В. Гоголя» (1856), «Гоголь — биография» (1859), «Гоголь — биография» (1881).

Однак і збірна біографія М. Гоголя, створена П. Кулішем, не позбавлена певних вад: нерівнозначно висвітлюються у ній різні періоди життя Гоголя (найповніше — перший, ескізно — останній), П. Куліш свідомо уникає розгляду протиріч характеру автора «Мертвих душ», у перших спробах життєпису не виявляє власних поглядів та оцінок, виступаючи швидше як збирач і систематизатор відомостей, ніж історик та біограф.

Втім, Кулішевий інтерес до спадщини М. Гоголя не обмежується лише біографічним напрямком. У 1857 році з'являється друком упорядковане ним шеститомне видання «Сочинений и писем Н. В. Гоголя». У 4-х перших томах П. Куліш вміщує твори, які до цього були розпорочені в одинадцяти книгах (шести томах, укладених племінником М. Гоголя — Трушковським, двох томах «Мертвих душ», двох томах «Арабесок» та «Переписке с друзьями»); у двох останніх — побачила світ епістолярія М. Гоголя, яка прислужилася П. Кулішеві-біографу багатьма фактичними та психологічними деталями.

Кулішеве видання і сьогодні знаходиться найближче до першоджерел. Збагнути ж його вагу як культурного явища свого часу дозволить невеликий екскурс. По смерті М. Гоголя у друкованих органах накладається заборона на його ім'я. І. Тургенев за піднесену статтю про покійного: літератора відбуває два тижні арешту. Щоб зліквідувати вето докладає зусиль добрий приятель М. Гоголя — актор М. Щепкін Коли це, нарешті, вдається — на сторінки часописів вихлопується безліч містифікованих варіантів II частини «Мертвих душ», хоча окрім вцілілого чорнового автографу (який і був переданий для друку П. Кулішеві), ні в кого не могло виявитися жодної сторінки з другого тому. М. Гоголь остерігався передчасного оприлюднення невідшліфованих розділів, тримаючи свій скарб засекреченим.

Чернетки другої частини «Мертвих душ» П. Куліш включає до шеститомного видання. Прикметним є й те, що у цьому виданні «Тарас Бульба» та «Портрет», повісті, які зазнали значної переробки, подані у двох редакціях. Таким чином, читач отримував можливість, завдяки текстологічному аналізу, прослідкувати еволюцію художнього таланту автора. «Внутренний акт творчества, — як зазначав П. Куліш, — есть тайна, также неразгаданная психологией, как физиологией зарожждение жизни в существе органическом; но любопытству нашему доступен по крайней мере Внешний процесс перехода изящных идей в изящные ФОРМЫ...»³

Проте шеститомник, редагований П. Кулішем, теж не уник дрібних огріхів: деяких несуттєвих пропусків матеріалу, відступів від хронології, описок; — вад неминучих з огляду на термін — 3 місяці, — за який здійснювалося видання.

Спеціальних зауваг, щоправда, потребує епістолярія. За своїм обсягом вона перевершила опубліковану на той час кореспонденцію О. Пушкіна. Однак П. Куліш, намагаючись замаскувати живих, особливо високопоставлених адресатів М. Гоголя, замінив їх прізвища та імена французькими літерами й ініціалами, подекуди для повної невпізнаності, означаючи одну й ту ж особу по-різному. Ще більше плутанини внесли зроблені ним важко збагненні скорочення та пропуски. Складність розуміння цього масиву матеріалу полягала і в неповному знанні фактів життя письменника, кола його знайомств, необнародуваними залишилися відповіді на листи М. Гоголя, які могли б охарактеризувати його не менш, ніж власні. Сподівання, що покладалися на Кулішевий ключ із розкриттям шифру, не справилися. Код не зберігся.

Тому, безумовно, доречним стало видання В. Шенроком у 1886 році «Указателе к письмам Гоголя, заключающего в себе объяснение ини-

циалов и других сокращений в издании Кулиша».⁴ Відшукування авторів відбувалося шляхом порівняння листів із відповідями на них та завдяки описаним подіям. В. Шенрок принагідно усував хронологічні неточності, яких припустився П. Куліш. Але до кінця розкрити ініціали й відновити скорочення йому так і не вдалося.

На думку П. Куліша: «В жизни такого писателя и человека, как Гоголя, не может быть шагу, который бы не заслуживал внимания».⁵ Нові студії, присвячені М. Гоголю, є закономірними, у багатьох із них праці П. Куліша правлять за джерело. Так, наприклад, вчені М. Тихонравов та В. Шенрок здійснюють повне 7-томне видання творів М. Гоголя (М. Тихонравов (т. т. 1—5, 1889—93), В. Шенрок (т. т. 6—7, 1894—1895). Дещо пізніше В. Шенрок завершує фундаментальне дослідження «Материалы для биографии Н. В. Гоголя» (т. т. 1 — 4, 1892 — 98). М. Герсеванов, скориставшись виданнями П. Куліша, і, зокрема, «Записками о жизни Гоголя», розтиражує свою книгу «Гоголь перед судом обличительной литературы», у якій силкується довести незаслуженість слави письменника.

У М. Герсеванова зовнішня непривабливість М. Гоголя, його провінційне походження, відсутність світських манер, недосконале володіння російською грамотою імплікується з лакейством, запопадливістю натури, вмінням показати себе з вигідного боку, софізмом, дидактизмом, не чуйним ставленням до рідних.

Викривач заперечує талант письменника, трактує апостольську славу М. Гоголя як наслідок дипломатичних жестів, уміння маніпулювати ставленням близьких. На підтвердження згадує про приязні стосунки з О. Пушкіним, про прихильність В. Жуковського — єдиного літератора, котрий користувався великою шанєю при дворі, протекцію — С. Уварова, П. Вяземського, М. Віельгорського, видавничі клопоти П. Плетньова, банкрутство С. Шевирьова, високі гонорари видавця та книготорговця О. Смирдіна, компліментарні рецензії В. Белінського, палку любов Аксакових. П. Куліш непримиренно розвінчує «Жалкое изделие бурсацкой грамотности»,⁶ хоча і зазначає: «Мы далеки от того, чтобы не признавать в характере Гоголя никаких грехов, а в его сочинениях важных недостатков».⁷

Таке застереження характерне для зрілого критика, який від однозначно захопленого: «Это были наши Гете и Шиллер (О. Пушкин та М. Гоголь. — Т. Д.), наши Вальтер Скотт и Байрон»,⁸ перейшов до розгляду творчості письменника у відповідності до власної літературної концепції. Очевидно, не зайвим буде нагадати, що і початкуючий Куліш-прозаїк не розминувся із владним впливом гоголівської манери. Народна фантастика та бурлеск знайшли відбиток у міфологічно-етнографічних оповіданнях Куліша: «О том, от чего в местечке Воронежехе высох Пешевцов став», «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе», «повести из народных преданий «Огненный змей», «уривки з казки «Циган», побудованому на переказі мандрівного сюжету. Гоголівські ремінісценції у раннього Куліша спостеріг ще І. Тургенев.⁹

У подальшому, не повертаючись до бурлеску та фантастики у своїй художній практиці, П. Куліш дорікав М. Гоголю «котлярівщиною» і сміховиною, як такими, що вже не відповідали потребам новітнього літературного розвитку.

Літературознавча проблематика П. Куліша розкривається у вагомих критичних працях, присвячених М. Гоголю, — статтях «Гоголь, как автор повестей из украинской жизни и истории», «Несколько слов о Гоголе» (1852), «Епілозі до «Чорної Ради» (1857), «Критичних зауваженнях до видання творів Гоголя» (1857), статтях в «Основі» (1858—1861), а також окремих висловлювань в «Хаті» (1860).

Одне з основоположних питань, порушених у них, про значення М. Гоголя для двох культур: української та російської, які за П. Кулішем, можуть плідно розвиватися завдяки взаємозбагаченню. М. Гоголь своїми творами на українську тематику привернув увагу до національної літератури, викликав зацікавлення нею, «показал своєму родному племени, что у него есть и было прекрасного, а с другой — открыл для великороссиян своеобразный и поэтический народ, известный им до-толе в литературе только по карриатурам».¹⁰ Утім, на думку Куліша, малоросійські твори Гоголя дали лише поштовх до пояснення України, пояснити зумів її Т. Шевченко. Автор «Ревізора» і «Мертвих душ», у Кулішеві інтерпретації, як художник, підноситься значно вище за автора українських повістей: «Гоголь у Вечорах на хуторі стояв урівні з Марком Вовчком, а далі переріс його неізмінно».¹¹

Така оцінка українських повістей М. Гоголя — не випадкова, вона мотивується порушенням кількох критичових вимог і, зокрема, так званої — живої етнографії. Куліш вніс у «Записки о жизни Н. В. Гоголя», 6-томне видання творів письменника, етнографічні уточнення. Застосував до розгляду спадщини М. Гоголя принцип етнографічної вірогідності, який, хоч і відіграв певну позитивну роль в утвердженні реалізму, водночас обмежував вияв творчо-індивідуального стилю автора, схилив до фактографізму та натуралізму, відмову від яких П. Куліш теоретично декларував. Вивищуючи зідеалізовані морально-етичні якості українця, П. Куліш належно не поцінував і естетичної вартості ранніх творів М. Гоголя «Ідеал етичний, на його думку, вищий од усіх ідеалів, що варті людської гідності».¹² Згаданим постулатом П. Куліш послуговувався у полеміці з реакційною критикою, яка задля пропаганди своїх шовіністичних поглядів, акцентувала на точному зображенні Гоголем українця, відкидала потребу української мови, як такої, що відмирає. Заперечуючи адептам антиукраїнських настроїв, П. Куліш відзначає в натурі українця «способности ума и сердца необыкновенные, паразительные»,¹³ переконливо доводить, що українська нація, її мова та література гідні великого майбуття.

Отже, з одного боку, критик вимагав достовірного показу життя, з іншого — у відповідності до виборюваного принципу — його ідеалізації. У такому підході крилася ще одна із суперечностей П. Куліша.

Йшли врозріз із художньою практикою М. Гоголя Кулішеві міркування з приводу проблеми позитивного героя. Звідси його суворий присуд письменнику: «Гоголь, не знавший демократической Малороссии, изображавший ее как барин, видящий одно смешное в мужике, нарисовал карриатуру поселянина, плачущего от семинарского псалма».¹⁴ Ідеал героя, смиренного, набожного, «зажиточного поселянина», Куліш віднаходить у Квітки-Основ'яненка. М. Максимович стає на захист великого таланту, як вчений етнограф не погоджується з трактуванням етнографічної та історичної істини П. Кулішем, нагадує, що Квітка, перш ніж «в его сердце закапали поэтические слезы», видрукував у «Вестнике Европы» (1822) малоросійські анекдоти, якими викликав сміх над українським простолудиною.¹⁵

До аналогій між Г. Квіtkою та М. Гоголем П. Куліш вдається неодноразово. Дійсно, чимало паралелей об'єктивно існує між тими ж «Малоросійськими повістями» Г. Квітки та гоголівськими «Вечерами на хуторе близ Диканьки». Але поміж ними є і суттєва різниця, яка полягає у різному творчому методі. М. Гоголь тяжіє до романтизму з певними реалістичними тенденціями, у Г. Квітки нахил до сентименталізму, з великою дозою дидактизму, чим зумовлена і композиція його повістей, споріднена з євангельськими притчами та церковними повчаннями. Євангелізоване просвітительство було характерним і для самого П. Куліша; Г. Квітка-Основ'яненко певний час у його уявленні уособлював абсолют, взірець українського письменника.

Куліш вважає недосконалим з позицій жанру і роман М. Гоголя «Тарас Бульба», як альтернативу, створивши свою «Чорну раду» (1857). На його думку, роман є «эффектным, потешающим воображение, но мало объясняющим народную жизнь»,¹⁶ де автор «обнаружил крайнюю недостаточность сведений о малороссийской старине и необыкновенный дар пророчества в прошедшем».¹⁷ «Все патетические места в «Тарасе Бульбе» (...) не тронули до слез читателей»,¹⁸ «...під Тарасом Бульбою землі немає і що не раз він воює з марою, а не з людьми, бо нічого того не було або було зовсім не так, як у його. Що більше пізнаватимеш свою старосвітщину, то все більше будем давати догану Гоголеві поезії, і зостанеться вона для правдивого знавця тільки доводом, що зможе чоловік почути душою, не маючи кругом себе наукового світу».¹⁹ П. Куліш, таким чином, заперечує актуальність літератури, позбавленої пізнавального, повчального характеру, акцентує на різниці між сміхом у творах на малоросійську тематику та у «Мертвих душах» і «Ревізорі». У Кулішеві ієрархії вище таланту розмістити — талант примусити замислитися читача, а понад усе — вміння промовляти від серця до серця (у цьому вияв кордоцентризму критика, його основного філософського принципу — подвійності людини, двоякого ества душі).

Повертаючись до формулювання про недосконалість «Тараса Бульби» з позицій жанру, слід відзначити, що для П. Куліша авторитетною була дефініція жанру історичного роману, висловлена письменником та істориком Михайлом Грабовським, у якій значною мірою віддзеркалились польські національні інтереси: «...высокий род исторического романа, чадо нашего века, есть произведение глубокой учености... Из нескольких общих мыслей, выраженных в «Тарасе Бульбе», видно, что Гоголь ошибочно понимает историю Малороссии, даже самое происхождение украинского народа и казачества... характеры действующих лиц, даже Тараса Бульбы, тоже плохо выдержаны и не натуральны...».²⁰

Однак, додає П. Куліш, самої «вченості», відповідності історичних полотен історичній правді — недостатньо, окрім «мислі холодної наукової», в акті творчості бере участь душа.²¹

П. Куліш у «Чорній раді» та М. Гоголь у «Тарасі Бульбі» послугуються різними джерелами. У першого — це літописи, у другого — народний епос (народні думи, історичні пісні фіксують імена, події, деталі; перекази та оповідання — матеріал етнографічно-побутового плану). Звідси конкретність у Куліша і узагальнення, типологізація у Гоголя. Проблема джерел в обох письменників переростає у проблему історичних поглядів.

В оцінці П. Куліша, щоправда, фольклоризм гоголівських творів лише засіб романтизації історії, «Тарас Бульба» — «романтическая греза», «навеянный песнями мираж козатчины, за которым лежит голая пустыня».²²

У такий спосіб П. Куліш засуджував «перелюб історії з уявою» і безпомилково окреслював витоки творчості М. Гоголя, в які інтегрована народна пісня.

На батьківщині письменника, у Васильєвці, П. Куліш віднайшов записи 228 пісень. М. Гоголь обмінювався ними з М. Максимовичем, на його прохання давав поради щодо систематизації пісенного збірника: «Как бы я желал теперь быть с вами и пересмотреть их вместе, при трепетной свече, между стенами, убитыми книгами и книжной пылью, с жадностью жиды, считающего червонцы! Моя радость, жизнь моя! песни! как я вас люблю! Что все черствыя летописи, в которых я теперь роюсь, пред этими звонкими, живыми летописями! Я не могу жить без песен».²³

Щоб зрозуміти красу пісень, зібраних Вуком Караджичем, М. Гоголь понад півроку брав уроки сербської мови у О. М. Бодяньського.

П. Куліш віднаходить генетичний зв'язок між характером М. Гоголя та характером української пісні: «Переход от горести к смеху и от смеха к горю в их поэзии и натуре так быстр и так естественен, что вся их жизнь похожа на мрачную ткань, затканную блестящим шолком, который рисуя на одной стороне яркие цветы, тою же ниткою выражает на обороте по сияющему полю траурные узоры. Отсюда происходит, что «под видимым смехом» у Гоголя всегда «скрываются незримые, неведомые миру слезы», а по мрачной ткани его фантазии везде рассыпаны сверкающие цветы восторга и ясного, сердечного хохота».²⁴

Дослідник виявив залежність між національною свідомістю та характером художнього мислення М. Гоголя, правдивістю, критерієм якої є народність, констатував тривкість народного поетичного слова.²⁵

Зародження життєвої драми письменника П. Куліш шукає у його національній роздвоєності, невідповідності похмурої дійсності високим пориванням митця.

У когорті гоголезнавців П. Кулішу належить особливе місце. Хоча б тому, що він першим означив зрушення у бік зацікавленості українською тематикою, викликані творчістю М. Гоголя, її неперехідне значення для двох культур, наголосив на ролі митця у формуванні реалістичних течій в українській літературі.

Вияв характерних рис естетики П. Куліша в конкретно-аналітичній формі полягав у застосуванні до розгляду текстів літератора вимог етнографічної правди, об'єктивного зображення дійсності, ідеально-етичного принципу, чим зумовлена негачія бурлескно-сатиричної та гумористичної традиції у творчості М. Гоголя, применшення ваги його ранніх творів. Такі літературознавчі оцінки П. Куліш виносив, виходячи із власного розуміння інтересів національного письменства, нагальних потреб сучасного йому літературного процесу. Проте, і критикуючи М. Гоголя, він не ставив під сумнів його величезних заслуг, запевняючи: «...художницької слави Гоголевої я не знищив».²⁶

Джерела та література:

1. Опыт биографии Н. В. Гоголя со включением до сорока его писем. Сочинения Николая М. (Куліша). — С.-Петербург, 1854. — 167.
2. Кирилук Є. Панько Куліш (до 150-річчя з дня народження // Радянське літературознавство. — 1969. — № 8. — С. 34.
3. Куліш П., «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем», в 2-х т.—С.-Петербург, 1856.— С. 200.
4. Шенрок В. Указатель к письмам Гоголя, заключающий в себе объяснение инициалов и других сокращений в издании Кулиша. — М., 1886.
5. Кулиш П. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем, в 2-х томах. — С.-Петербург, — 1856. — С. 165.
6. Куліш П. Гоголь перед судом обличительной литературы. — «Основа». — 1862. — № 1. — С. 56.
7. Там же. — С. 52.
8. Опыт биографии Н. В. Гоголя со включением до сорока его писем. Сочинение Николая М. (Куліша). — С.-Петербург, 1854. — С. 47.
9. Письма И. С. Тургенева к Н. А. Некрасову. «Русская мысль», 1902. — Кн. 1. — С. 116.

10. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (эпилог в «Черной раде»), — Т. 2. — С. 463.
11. Кулиш П. Передне слово до громади (Погляд на українську словесність). Твори у 2-х томах, т. 2. — С. 508.
12. Петров В. Теорія культуриництва в Кулішовому листуванні р. 1856 — 1857. Окремі Відбитки з «Записок Історичного Філологічного Відділу». Кн. XV, К., 1927. — С. 10.
13. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (эпилог к «Черной раде»). Твори в 2-х томах, т. 2. — С. 464.
14. Кулиш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання Марка Вовчка». Твори у 2-х томах. Т. 2. — С. 478.
15. «Трезвон о Квиткиной «Марусе», «Киевская старина», 1893, август. — С. 265.
16. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (эпилог к «Черной раде»). Твори в 2-х томах, т. 2-й. — С. 467.
17. Там же. — С. 463.
18. Куліш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні, оповідання Марка Вовчка». Твори в 2-х томах. Т. 2. — С. 478.
19. До В. Тарновського 6 червня 1856. Вибрані листи Пантелеймона Куліша укр. мовою писані — Нью-Йорк — Торонто, 1984. — С. 75.
20. «Современник», 1846, т. XL, № 1. — С. 49 — 61.
21. До Г. Галагана, 9 лютого 1857. — Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані, Нью-Йорк — Торонто, 1984. — С. 96.
22. Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України, Ц, «Гоголіана», 336. Лист П. Куліша до В. І. Шенрока. — С. 7.
23. Куліш П. Опыт биографии Н. В. Гоголя со включением до сорока его писем. Сочинения Николая М. (П. Куліша), С.-Петербургу, 1854. — С. 60.
24. Там же. — С. 85.
25. До Г. Галагана, 9 лютого 1857. — Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. Нью-Йорк — Торонто, 1984. — С. 98.
26. До В. Тарновського, 6 червня 1856. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. — Нью-Йорк — Торонто, 1984. — С. 75.

